Jų buvo ne visuose kapuose – iš 23 kapų tik 15 (3 pav.). Užfiksuotos 8 kapų duobės. Mirusiųjų skaičius duobėse – nuo 1 iki 7 individų. Duobėje 8 palaidoti 7 mirusiųjų palaikai, kurie sumesti chaotiškai, vienas ant kito, netaisant rankų ir kojų padėties. Aptikti palaikai – 18–55 m. vyrų. Atlikus preliminarią palaikų analizę, fiksuota Šmorlio mazgų, stuburo degeneracinių pakitimų ir kitų su dideliu fiziniu krūviu susijusių pakitimų. Beveik visi mirusieji buvo su dantų taisymo žymėmis (plombos, protezai ir karūnėlės). Fiksuoti kaulų lūžiai nuo skeveldrų, kai kurie iš jų galėjo būti mirties priežastis.

Prie palaikų aptikta sagų, palapinsiaučių žiedų ir užsegimų, šovinių, karių uniformos ir avalynės liekanų, šalmų, geležinis bakelis nuo dujokaukės, plastikinis buteliukas, skirtas dekontaminaciniam skysčiui laikyti, ir karinių apdovanojimų (pėstininkų ženklelis ir ženkliukai už sužeidimus) (kapai 12 ir 22) (4 pav.). Taip pat rastos plastikinės šukos, skustuvas, pieštukas, kišeniniai sulankstomi peiliukai ir piniginės su monetomis. Iš asmeninių daiktų – žiedas, balto metalo medalikėlis su šventojo atvaizdu (5 pav.).

Išvalyti ir antropologiškai apžiūrėti palaikai paruošti perlaidojimui Vilniuje, Kaune ar Klaipėdoje esančiose vokiečių karių kapinėse. Kapuose rastos aprangos ir ekipuotės liekanos bus perlaidotos kartu su karių palaikais. Identifikaciniai žetonai bei individualūs daiktai pagal užsakovo reikalavimus bus perduoti VDK.

German War Graves in Tulkinčiai Village

In 2015, an excavation (a total of roughly 105 m^2) and exhumation were conducted at the burial site of Second World War German soldiers in Tulkinčiai village (Šiauliai District). 23 burials were unearthed (Figs. 1, 2) at a depth of 0.4–1.25 m from the current ground's surface. All 23 were in a single E–W row, almost all with their heads to the N, but two with their heads to the S. Three individuals had been interred in wooden coffins. The soldiers had been buried by the Germans themselves. Fragments of military uniforms, footwear, and gear as well as personal items were discovered near the remains (Figs. 4, 5). 15 military ID tags were found (Fig. 3). The remains belonged to 18–55 year-old males. Bone fractures caused by shrapnel were recorded.

The cleaned and anthropologically inspected remains were prepared for reburial in a Vilnius, Kaunas, or Klaipėda German military cemetery.

Audronė Šapaitė

Pročiūnų masinių žudynių vieta

Pročiūnų masinių žudynių vieta (UK 23141) yra Šiaulių miesto teritorijoje, jo PR pakraštyje, kažkada buvusio Pročiūnų kaimo, vėliau tarybinio Zoknių karinio oro uosto, dabar industrinio parko vietoje. Tai medžiais ir krūmais apaugusi teritorija su apleistais tarybinio laikotarpio oro uosto statiniais. Paminklinė teritorija aptverta spygliuota viela, pažymėta lenta.

Įrengiant Šiaulių laisvos ekonominės zonos industrinio parko infrastruktūrą, čia buvo rekonstruojamas karinis betoninis keliukas – Pročiūnų gatvė, ji buvo perdaroma į plačią 4 juostų gatvę, kloti vandentiekio, buitinių nuotekų, lietaus nuotekų, elektros ir ryšių tinklai. 2015 m. birželio 22 d. prie Pročiūnų masinių žudynių vietos teritorijos kasamoje vandentie-

kio trasoje rasta žmogaus kaulų – išjudinta kaukolė be apatinio žandikaulio ir vienas šonkaulis. Palaikai aptikti apie 12 m į PR nuo masinių žudynių ir kapų paminklinės teritorijos P kampo.

Buvo žinoma, kad 1941–1944 m. į Pročiūnų kaimo miškelį piliečiui Rakauskui priklausantį sklypą buvo vežami, šaudomi ir čia pat laidojami žmonės iš Šiaulių kalėjimo. Tai patvirtina 1944 m. Šiaulių miesto gyventojų, nužudytų Pručiūnų kaimo miškelyje, atkasimo aktas ir kaimynystėje gyvenusių liudininkų parodymai, surinkti tuometinio KPD Šiaulių teritorinio padalinio ir ŠAM 1996 m., prieš įtraukiant šią teritoriją į NKVR.

NKVD iniciatyva 1944 m. spalio 14 d. buvo sudaryta komisija vokiečių žiaurumams tirti. Komisijos nutarimu palaidotieji buvo atkasti, išlikęs ir atkasimo aktas. Jame užfiksuota, kad sušaudytieji buvo palaidoti 8 duobėse. Palaidotųjų buvo 732, dauguma jų neatpažinti, tačiau buvo ir tokių, kurių kišenėse rasta įvairių dokumentų (pvz., kalėjime išduotas priimtų daiktų kvitas) su pavardėmis. Tarp mirusiųjų būta ir lietuvių, ir žydų. Akte užfiksuotos 8 lietuviškos mirusiųjų pavardės, viena rusiška ir viena žydiška. Vieno neidentifikuoto mirusiojo kišenėje rasti judėjų religijos atributai – „2 žydų poteriniai“.

Pokariu Pročiūnai pateko į uždarą Zoknių karinio oro uosto teritoriją. Čia buvo kasamas žvyras, statomi nauji pastatai, reljefas smarkiai pasikeitė. Pagal liudininkų parodymus, apie 1960 m. mirusieji iš Pročiūnų masinių žudynių vietos perlaidoti Ginkūnų laisvamanių kapinėse Šiauliuose. Lieka neaišku, ar mirusieji buvo perlaidoti iš visų 8 duobių.

Archeologiniai tyrinėjimai Pročiūnų masinių žudynių vietoje atlikti 2004 (24 m^2 plotas, vadovas Valdas Steponaitis) ir 2009 m. (124,5 m^2, vadovė Audronė Šapaitė). Jokių palaidojimų pėdsakų abiem atvejais neaptikta.

Detalieji archeologiniai tyrimai aptiktų žmogaus kaulų vietoje turėjo padėti atsakyti į klausimą, ar rasti žmogaus kaulai susiję su masinių žudynių kapavietėmis, surinkti visą informaciją Šiaulių miesto savivaldybės komisijai „Dėl rezistentų ir kitų asmenų, nužudytų okupacinių režimų metu, palaikų perkėlimo ir įamžinimo“ (toliau – Palaikų perkėlimo komisija), kuri turėjo priimti sprendimą iškelti šį ir kitus žmonių palaikus, patekusius į neiškastą komunikacijų trasos plotą.

I etape vykdyti detalieji archeologiniai tyrimai aptiktų žmogaus kaulų vietoje ir jų antropologinė apžiūra. Tyrimų metu vandentiekio trasos vietoje aptikta masinių žudynių vieta – viena duobė, kur užkasta keliasdešimt suaugusių žmonių. Buvo surasti duobės (D1) kraštai. *Duobė* stačiakampė, 11,3x1,85–2,55 m dydžio, orientuota ŠV–PR (312°) kryptimi, ŠR ir PV kraštinės ne visai tiesios. Duobė 1 yra už 2,2 ir 2,5 m į P–PR nuo Pročiūnų masinių žudynių vietos teritorijos P aptvaro P kampo (1 pav.). Aukščiausiai esantys kaulai atsidengė 1,99 m gylyje nuo paminklinės teritorijos P kampo žemės paviršiaus. D1 dalinai buvo po betoniniu keliuku, ėjusiu čia iki statybų.

D1 tyrimų metu visame duobės plote aptikti netvarkingai vienas ant kito sumesti žmonių skeletai (2, 3 pav.). Užfiksuotas minimalus individų skaičius – 37, sprendžiant iš nė vienam iš 37 skeletų nepriklausančių kaulų, apatiniame sluoksnyje gali būti dar 2–4 individai. Beveik visi jie buvo su batais, vietomis yra išlikę drabužių fragmentų, sagų, kabliukų, sagtelių, diržų. Prie palaikų, spėjamų kišenių vietose, aptiktas metalinis šaukštas, plastikinės šukos, akiniai dėkle, kišeninis laikrodis (4 pav.), rankinis laikrodis, raktų ryšulėlis. Kai kurie

1 pav. Duobės 1 situacijos planas. Pažymėta Pročiūnų masinių žudynių vietos paminklinė teritorija ir D1 prie jos P kampo. Pagal A. Adomaitytės ir V. Striužo sudarytą planą, saugomą KPC.

Fig. 1. Situation plan of pit 1. The registered territory of the Pročiūnai mass murder site with D1 marked near its S corner

radiniai buvo su gamintojo ženklais. Ant batų padų buvo įrašai GUMA, SPLENDH EXTRA ir MEROUP. Kišeninio laikrodžio gamintojas – firma OMEGA. Ant plastikinių šukų buvo įrašas MINERVA.

Radiniai ir drabužių liekanos, skiriamųjų ženklų nebuvimas leidžia teigti, kad mirusieji buvo neuniformuoti civiliai žmonės. Jokių radinių, leidžiančių priskirti mirusiuosius kokiai nors tautybei ar religinei konfesijai, neaptikta. Metalinius šaukštus su savimi nešiodavosi kaliniai. Šis faktas patvirtina informaciją, kad mirusieji buvo vežami iš Šiaulių kalėjimo.

Palaikų perkėlimo komisija nusprendė palaikus iškelti vadovaujant archeologui, atlikti antropologinius tyrimus ir perlaidoti kapinėse. Apie tai spaudos konferencijoje, surengtoje po posėdžio, buvo informuota žiniasklaida, žinia apie aptiktus palaikus plačiai pasklido. Tos pačios dienos vakarą KPD Šiaulių teritorinio padalinio atstovai mane informavo, kad palaikų iškėlimą reikia atidėti, iki atvyks komisija iš KPD (Vilniaus) su žydų bendruomenės atstovais ir rabinu. Iškėlimas buvo sustabdytas.

2015 m. liepos 15 d. atvykusi komisija apžiūrėjo preparuotą plotą D1, išsakė savo pastabas. Žydų bendruomenės atstovai ir Europos žydų kapinių išsaugojimo komiteto atstovas rabinas Joe Shik reikalavo, kad palaikai pagal žydų tradicijas nebūtų judinami ir būtų užkasti toje pačioje vietoje, kaukolė, laikinai saugoma ŠAM (ji pirmoji išriedėjo kasant trasą ir buvo paimta, kad nesimėtytų duobėje), grąžinta į vietą. Pagal žydų religinius įsitikinimus, jei yra tikimybė, kad masinėje kapo duobėje yra nors vienas žydas, jai keliami žydų tradicijų reikalavimai. Žydų bendruomenės ir Europos žydų kapinių išsaugojimo komiteto reikalavimu bei KPD rekomendacija Palaikų perkėlimo ko-

2 pav. Preparuojama duobė 1. A. Šapaitės nuotr.
Fig. 2. Pit 1 during its excavation

3 pav. Duobės 1 fragmentas. A. Šapaitės nuotr.
Fig. 3. A fragment of pit 1

4 pav. Prie palaikų 25 rastas kišeninis laikrodis. A. Šapaitės nuotr.
Fig. 4. The pocket watch found near remains 25

misija, atsižvelgusi į naujas aplinkybes, pakeitė savo ankstesnį sprendimą. Nutarta archeologinių tyrimų nebetęsti, palaikų neiškelti, jų antropologinius vizualinius tyrimus atlikti vietoje, stabdyti rangovų žemės kasimo darbus ir koreguoti techninį projektą.

Vykdant komisijos sprendimą, 2015 m. liepos 17 d. į vietą atvyko antropologė Justina Kozakaitė (VU) ir vizualiai įvertino palaikų antropologinius duomenis. Tikslių išvadų kai kuriais klausimais padaryti nebuvo galima dėl reikalavimo nejudinti palaikų. Preliminariais duomenimis, D1 užkastas minimalus individų skaičius yra 37. Tai suaugę asmenys, įvairaus amžiaus, nuo 20–25 iki 40–50 m. Dauguma individų – vyrai, moterys galbūt dvi. Daugelis jų buvo su šautinėmis žaizdomis, kai kurie – su kitokiomis traumomis, lūžiais.

Žiniasklaidai pagarsinus informaciją apie rastus palaikus, ėmė skambinti artimieji, kurių seneliai ir tėvai pateko į Šiaulių kalėjimą ne tik nacistų, bet ir tarybinės okupacijos metais, 1946–1948 m., ir buvo sušaudyti. Visame duobės plote tarp žmonių kaulų rastos dvi švininės kulkos ir 27 įvairaus kalibro gilzės. Pagal pirminės konsultacijos duomenis, buvo ir rusiškų, ir vokiškų ginklų gilzių. Iškelta prielaida, kad tarybiniai okupantai pratęsė nacistų tradicijas ir toliau naudojo Pročiūnų miškelį šaudydami žmones iš Šiaulių kalėjimo. Vėliau gilzių ekspertizės rezultatai parodė, kad ginklai buvo tik vokiški. Šis faktas rodo, kad šioje konkrečioje 2015 m. atkastoje masinių palaidojimų duobėje palaidoti žmonės, sušaudyti iki 1944 m.

Batai su įrašu GUMA ant pado pagaminti ne anksčiau kaip 1938 m., tada Kaune buvo įkurtas fabrikas tokiu pavadinimu. Laikrodis OMEGA galėjo būti pagamintas nuo 1885 m. iki XX a. vidurio. Jokios informacijos apie gamintoją pagal įrašus SPLENDH EXTRA ir MEROUP ant kitų batų padų ir įrašą MINERVA ant plastikinių šukų nerasta. Visi šie daiktai galėjo būti naudojami ir karo metais, ir pokariu. Papildomos informacijos datavimui radiniai neteikia, versijai apie D1 datavimą iki 1944 m. neprieštarauja.

Netvarkinga skeletų padėtis ir aptikti šoviniai bei gilzės leidžia daryti išvadą, kad mirusieji buvo sušaudyti ant duobės krašto ir sukrito ar buvo sumesti į duobę ir užkasti. Nepanašu, kad ši duobė yra viena iš tų 8 duobių, kurios buvo atkastos 1944 m. Fotografijoje mirusieji suguldyti ant žemės tvarkingai greta vienas kito, tikėtina, kad ir į duobę prieš užkasdami atgal juos suguldė taip pat tvarkingai. Neatitinka ir 1944 m. akte užfiksuoti išmatavimai. D1 yra 11,3x1,85–2,55 m dydžio, artimiausios pagal dydį duobės yra 11,5x3,5 m, 11,8x4 m, 12x3 m dydžio. Būtini tolesni istoriniai tyrimai, kurie galėtų suteikti daugiau informacijos apie šią masinių žudynių vietą.

2015 m. liepos 17 d. laikinai paimta kaukolė buvo grąžinta į D1, po antropologinės apžiūros duobė uždengta geotekstile. 2015 m. liepos 20 duobė užkasta 40–50 cm storio smėlio sluoksniu ir aptverta. Pagal pakoreguotą projektą gatvė aplenkė D1 ir visą paminklinę teritoriją, o vandentiekio ir ryšių trasos buvo perkeltos į kitą gatvės pusę. Palaidojimų aplinkoje buvo numatyti žemės kasimo darbai – vandentiekio, ryšių, gatvių apšvietimo trasų atkarpos, lietaus nuotekų atšakos.

II tyrimų etapui buvo parengtas projekto papildymas, numatyti geofizikiniai tyrimai georadaru pažemintame ir išlygintame žemės paviršiuje ir archeologiniai žvalgymai. Projekto papildymas derintas su Lietuvos žydų (litvakų) bendruomene ir Europos žydų kapinių išsaugojimo komitetu. Prieš pradedant tyrimus, 2015 m. rugsėjo 1 d. apžiūrėti vietos ir patikrinti

virgulėmis būsimų kasimų plotų buvo atvykęs komiteto atstovas rabinas Moshe Hershaft.

Giliosiose (vandentiekio ir trijose lietaus nuotekų atšakų trasose, esančiose arčiausiai paminklinės teritorijos) trasose, siekiančiose 2 m gylį, prieš kasimo darbus atlikti neardomieji geofizikiniai tyrimai (Rokas Vengalis). Būsimų trasų vietoje geofizikinių tyrimų rezultatai perkasimų nerodė, papildomai žvalgytoje vietoje į ŠV nuo paminklinės teritorijos fiksuoti pertrūkiai, kurie gali būti susiję su perkasimais. Tačiau dėl grunto ypatybių (žvyras su dideliais akmenimis) geofizikinių tyrimų rezultatus jų autorius traktuoja kaip netikslius.

Archeologiniai žvalgymai vykdyti kasant vandentiekio, lietaus nuotekų atšakų, ryšių, gaisrinio hidranto, gatvių apšvietimo trasas. Bendras ištirtas trasų plotas – 1575 m^2. Trasų vietoje daugiausia fiksuotas maišytas žvyras be radinių, ryšių trasos PR gale aptikta vieta su asfalto gabalais, griuvenomis, stiklo plytelėmis, lentų nuolaužomis. Greičiausiai tai tarybinio laikotarpio oro uosto statinių griuvenos. Įžemis – žvyras ir smėlis – epizodiškai pasiektas vandentiekio trasos plote 0,9–1,4 m gylyje. Kultūrinio sluoksnio storis žvalgytų trasų vietoje 90 cm ir daugiau, datuojamas XX a. antra puse. Žmonių kaulų ar kitų palaidojimų pėdsakų žemės kasimo darbų vietoje daugiau neaptikta.

Baigus žemės kasimo ir gatvės tiesimo darbus, duobės su palaikais D–1 ribos išorėje pažymėtos gelžbetoniniais stulpais, plotas užkastas ir užlygintas. Radiniai, išskyrus batus, diržus, dantų protezus ir metalines karūnėles, surinkti ir perduoti ŠAM.

The Pročiūnai Mass Murder Site

On 22 June 2015, human bones were found in a water line ditch being dug near the grounds of the Pročiūnai mass murder site (city of Šiauliai). It was known that during 1941–1944 inmates of Šiauliai prison were brought to the Pročiūnai village forest, shot, and buried at this location.

In the first stage of the investigation, an excavation was conducted at the site of the discovered bones, which were examined anthropologically (Fig. 1). The edges of the mass burial pit were found; throughout the pit's area the skeletons of individuals who had been thrown chaotically, one atop another, into the pit were discovered (Figs. 2, 3). The recorded minimum number of individuals was 37; another 2–4 individuals could be in the bottom layer. Almost all of the individuals had shoes; in places clothing fragments, buttons, hooks, buckles, and belts have survived. A metal spoon, a plastic comb, an eyeglass case, a pocket watch (Fig. 4), a wristwatch, and key case were discovered at the site of conjectured pockets. Some of the finds had manufacturer marks. The finds, the clothing remnants, and the absence of distinguishing marks allow one to assert that the individuals had been civilians not in uniforms. No finds that would allow the individuals to be ascribed to any nationality or religion were found.

At the request of the Jewish community and the Committee for the Preservation of Jewish Cemeteries in Europe, the remains were not moved in accordance with Jewish traditions and the KPD recommended the Šiauliai Municipal Commission for the Relocation of Remains change its initial decision to rebury the remains. It was decided to discontinue the archaeological investigation, to leave the remains in place, to perform a visible anthropological examination of the skeletons on site, and to revise the technical project. During the anthropological examination it was determined that the remains

were of adults of various ages from 20–25 to 40–50. The vast majority of the individuals were male, only two possibly being female. The majority had bullet wounds, but some had other traumas and fractures. The cartridge cases collected in the pit are from German weapons meaning the individuals buried in this specific pit had been shot prior to 1944.

In the second stage of the investigation, a georadar survey was conducted but yielded no results. In accordance with the revised project, the street bypassed the mass burial pit and the registered site's entire territory.

Gintautas Vėlius

Algimanto apygardos štabo bunkerio Šimonių girioje tyrimai

Lietuvos pokario partizanų Algimanto apygardos štabo bunkeris, vadinamas Montės bunkeriu (vadas Antanas Starkus *Montė*), į NKVR įtrauktas kaip Lietuvos partizanų kovos ir žūties vieta (UK 25104) (Anykščių r., Svėdasų sen., Ertėjų kaimas). Vadavietė įrengta Šimonių girioje, Priegodo ežero V pakrantėje, 35 m į V nuo kranto. Bunkerio pagrindinės patalpos vietoje ne kartą buvo pastebėtos ženklios nesenų kasimo darbų žymės. Siekdamas ištirti ir užfiksuoti likusias nesuardytas bunkerio konstrukcijas, surinkti radinius, LGGRTC inicijavo bei užsakė archeologinius bunkerio tyrimus.

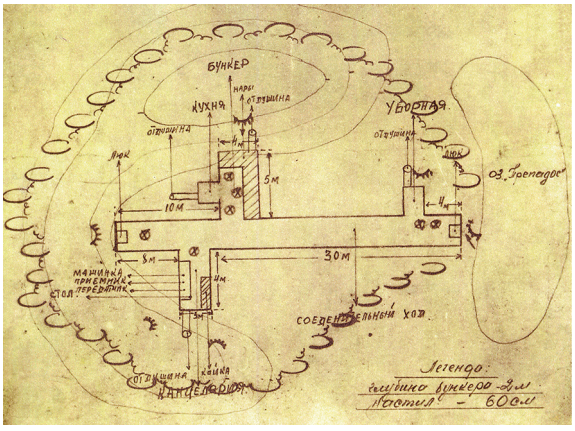

1 pav. Represinių struktūrų darbuotojų po puolimo sudaryta bunkerio schema (Genocido aukų muziejus, GEK8382, PF2099–55)

Fig. 1. A diagram of the bunker made by employees of the repressive organisations after the attack

1949 m. spalio 31 d. partizanas Balys Žukauskas *Princas* tardomas išdavė 3 Šimonių girioje buvusius bunkerius, tarp jų ir Montės. Tardymo protokole yra šio bunkerio apibūdinimas: *Montės bunkeris yra apie 4x5 metrų dydžio, apie 2 m aukščio, viduje išmuštas lentomis, yra gultai. Įėjimas į bunkerį du žingsniai nuo linijos, prie supuvusio pusės metro aukščio kelmo. Liukas užpilamas smėliu, dėžės pavidalo. Ant liuko paviršiaus užmesti sausuoliai. Per liuką reikia nusileisti kopėčiomis į 2 m gylį ir, einant tiesiai 15 m ilgio ir 1,5 m aukščio tuneliu patekti į bunkerį. Bunkeryje yra atsarginis 12–15 m ilgio išėjimas. Bunkeryje yra: kulkosvaidis, automatai, šautuvai, granatos ir „Algimanto" apygardos štabo reikmenys. Bunkerį skiria pertvara, vienoje pusėje įrengta virtuvė. Bunkerio viduje taip pat yra šulinys.* (*LYA*, f. K–1, a. 58, b. 35672/3, t. 2, p. 2–3).

Kitą dieną (lapkričio 1 d.) dešimtą valandą ryto Montės bunkeris buvo šturmuojamas. Kautynėse su MGB vidaus kariuomenės 298-ojo šaulių pulko 3-iojo bataliono kareivių pajėgomis žuvo 7 Algimanto apygardos partizanai: Algimanto apygardos vadas Antanas Starkus *Montė*, Algimanto apygardos štabo Jauniaus būrio vadas Julius Burneika, Algimanto apygardos